

SZAKOLCZAI ÁRPÁD

A jobb- és baloldalon túl...

Megjegyzések Körösi András cikkéhez

A *Politikatudományi Szemlé*ben közölt vitaindító cikkében Körösi András két tézist fogalmazott meg a bal- és jobboldal közötti különbségtétel érvényességéről.¹ Az egyik az, hogy ez továbbra is az európai politika alapvető dimenziója; a másik, hogy Magyarországon is ez a legfontosabb politikai választóvonal.

A kérdés nemcsak Magyarországon vita tárgya. 1989 óta újra erőre kaptak azok a nézetek, amelyek szerint a jobb- és baloldal megkülönböztetése elavult. 1991–1992-ben a *Times Literary Supplement* hasábjain folyt vita erről, a *Social Research* 1993. őszi száma pedig „Mi a bal, mi a jobb?” összefoglaló címmel jelent meg.²

E cikk Körösi András mindkét tételével vitatkozni kíván. Fő érve, hogy a bal- és jobboldal közötti kétszáz éves különbségtétel inkább csak formálisan, a felszínen fogja meg a politikai erővonalakat, és mögötte a három alapvető politikai ideológia, a konzervatív, liberális és szocialista nézetek tartalmi különbsége adja a szilárd alapot. Más szavakkal, a jobb- és baloldal különbsége taktikai, a három ideológia eltérése viszont hosszú távú stratégiai kérdés. A cikk célja azonban nem csupán egy alternatív megközelítés bemutatása, hanem inkább az, hogy – a weberi megértő szociológia értelmében – feltárja a vita háttérét, értelmét, célját, egyszóval a *tétjét*.

A téma kitűnő alkalmat ad valóban weberi elemzésre. A kérdés ugyanis nem a baloldal vagy jobboldal értelme a politikában; nem is az, hogy ki miért választja az egyik vagy a másik oldalt; hanem az, hogy mit jelent a baloldal és jobboldal szerinti felosztás értelmének kétségbe vonása. A kérdés mintegy antropológiai távolságból feltéve a következő. Adott egy hosszú időn át használt kategóriarendszer, amit a politika résztvevői (pártpolitikusok és választópolgárok) és elemzői

egyaránt magától értetődőnek tekintettek. Hogyan értelmezzük azokat az állításokat, amelyek szerint ez az iránytű többé nem működik jól? Helyes-e, megfelelő problémaérzékenységet tükröz-e a kérdésfeltevés – vagy csupán újabb intellektuális divatot akar gerjeszteni? És viszont, korrekt-e az a nézet, amely a különbségtétel fenntartása mellett érvel – vagy csupán megrögzöttséget tükröz?

Kezdjük az első kérdéssel. Bal- és jobboldal között a politikában először a francia forradalom idején tettek különbséget, és a második világháború *lecsengése* utáni időszakig a különbségtétel létét magát senki nem vonta kétségbe. Az elmúlt évtizedek során azonban ez egyre gyakoribbá vált, anélkül, hogy a különbség maga megszűnt volna. Sokan ezért a problémafelvetést csupán divatjelenségnek tekintik, és megkérdőjelezzik jogosságát.

Tegyünk különbséget a problémafelvetés jogossága és az ellentét fennmaradása között, és vegyük szemügyre először az utóbbit. A döntő itt az, hogy a különbségtétel elavultságának a tézise nem intellektuális kampányok útján jött létre, hanem nemzedékek életelményeként. A hatvanas évektől kezdődően az aktív, energikus, értelmes fiatalok egyre növekvő része nem tudta magát bal- és jobboldal szerint a politikai mezőben elhelyezni. Az, hogy nem találtak meggyőző alternatív választ, a problémát magát nem érvényteleníti. A másik az időhorizont. Az, hogy a mindennapi pártvitáknál és a közvéleménykutatásoknál a különbségtétel még használható, nem bizonyít. Közgazdaságtani hasonlaltal élve, ez csak a késleltetett hatást méri (*lag effect*), de semmit nem magyaráz. Ha nem a tehetetlenségi erőt akarjuk mérni, de a változások szelét felfogni, akkor az ún. „vezető gazdasági jelzőszámokra” (*leading economic indicators*) kell figyelni. Esetünkben ennek megfelelői a politikai és szellemi elitiek és a fiatalok, ahol a különbség jelentősége radikálisan csökkent.

Álljon itt két mai példa. Az egyik Olaszország. A jobboldal meglepő választási sikert aradott, főleg a fiatalok között. Ennek oka nemcsak a TV, a Milan és a szellemi züllés volt. De az is, hogy míg a jobboldal egy, bármennyire demagóg, mégis szubsztantív programmal érvelt, ezzel szemben a baloldal, amellett, hogy gyanúsán utódpárt volt, egyszerűen a „Baloldal Demokratikus Pártjának” nevezte át magát – ennek pedig nem több a tartalmi jelentése, mint egy KRESZ-szabálynak. A másik példa, Franciaország még érdekesebb, hiszen igazolja azt a nietzschei elképzelést, hogy egy eszmerendszer mindig ott dől először össze, ahol létrejött. A baloldal és jobboldal közötti ellentét Franciaországban bukkant fel, és emellett itt volt a nyugati értelmiség külföldön és belföldön egyaránt legbefolyásosabb baloldali, szocialista-kommunista hagyománya. E hagyomány mindegyik eleme itt bomlott fel legelőbb és legteljesebben.³ Az értelmiség elszakadása a kommunista párttól először itt következett be, már a Lizenko- esetet és a magyar eseményeket követően – míg például Olaszországban még a nyolcvanas években is az értelmiség jelentős része kommunista szimpatizáns volt. Másodsor, itt történt a végleges leszámolás a

marxizmussal, az 1970-es évek közepén, nagyrészt Szoltsenyicin hatására. Harmadrészt, napjainkban zajlik mind a Szocialista Párt szétesése, mind pedig az egész bal–jobb különbségtétel érvényességének teljes elveszése. Hiszen a kormányzó szocialista párt politikájának hosszú időn át semmi megkülönböztető baloldali sajátossága nem volt; hiszen az új Ballardur kormány az elődjénél sokkal inkább törődik olyan, hagyományosan baloldali kérdéssel, mint a munkanélküliséggel; hiszen ma a legjobban képzett, társadalomtudományi érdeklődésű fiatalok sem tudnak mit kezdeni a különbségtétellel. Ezek már nemcsak komoly betegség tünetei, de az agónia végső pillanatai.

Térjünk át a másik kérdésre. Min alapszanak az ellenérvek, amelyek a különbségtétel fennmaradása és érvényessége mellett hangzanak el? Számos oka lehet a jobb- és baloldal kategóriáihoz való ragaszkodásnak. A tehetetlenségi erő, a megszokott kategóriákban való gondolkodás gyakorlata, amely a tudományban is éppoly erős, mint az élet bármely más területén, s amely egyben a világ szilárdságának és érthetőségének fenntartásához, a kontinuitáshoz is alapvetően szükséges. De lehetnek mélyebben fekvő, érzelmi mozgósító okok is. Erre legjobb példa a „baloldaliság” fontossága a nyugati értelmiség jelentős rétegeiben, amely az értelmiséget a haladáshoz, a haladást pedig a szocialista baloldalhoz kötötte évszázadok óta.

Mindezek a kérdés általános oldalát illetik. Magyarországot tekintve azonban nem lényegesek, hiszen itt sem a politikai élet másutt régóta érvényes alapvető különbségéről, sem a politológia hagyományos fegyvertáráról nem lehet beszélni, mivel egyik sem létezett. Körösényi célja intellektuális szempontból nem konzervatív, hanem innovatív. Célja a professzionális politológia módszereinek bevezetése és alkalmazása a *kialakulófélben lévő* politikai rendszerre.

De itt is szó lehet egy másik, szintén érzelmi jellegű, azonosulási vágyon alapuló okról; arról a vágyról, hogy az országban zajló fejleményeket „normálisnak” lehessen beállítani; hogy az elemző egyszerre mutathassa meg az újszerű tudományos eljárások használhatóságát, és a magyar pártrendszer normális voltát. Ez a probléma kissé eltávolít a cikk fő kérdésétől, de mind a kelet-európai valóságot, mind Körösényi András cikkét tekintve kulcsfontosságú. Hozzákapcsolódik ugyanis egy másik kérdéshez: akad-e a magyar pártosodásnak olyan dimenziója, amelynek nincs európai megfelelője?

Válaszként adódik a népi–urbánus különbségtétel, amelynek jelentőségéről a magyar szaksajtóban már régóta vita folyik. E vitában hangzanak el gyakran olyan írott és íratlan érvek, amelyek a jobb- és baloldal fontosságát megkérdőjelezzik. Körösényi András hozzájárulásai következetesen ugyanazt az álláspontot képviselik, mint e cikkében: a népi–urbánus különbségtétel elavult, jelentősége nincs, hosszú távon a magyar pártrendszert ugyanaz a jobb–bal polarizáció fogja vezetni, mint az európaiat.⁴ Cikkei paradigmatis példát adnak arra a törekvésre, amelynek célja a magyar politikatudomány megalapozása, egy valóban informált, precíz diskurzus bevezetése azokkal az elkép-

zelésekkel szemben, amelyek hagyományos, ideologikus elméleti sémákkal és/vagy normatív módon kísérlik meg a magyar politikai rendszer sajátosságát meghatározni.

A weberi módszer segítségével immár pontosan megfogalmazható e cikk célja. Ez nem egyszerűen Körösényi érveinek kritikája. A célkitűzésekkel ugyanis osztozik, csak a konkrét elemzés egyes elemeivel nem ért egyet. A cél egyfelől elválasztani egymástól a jobb-bal különbség és a magyar helyzet sajátossága kérdését, és megmutatni, hogy az e különbségtétel mindenható fontossága ellen való érvelés nem feltétlenül jelenti akár a különbségtétel teljes elutasítását, akár a sajátos magyar helyzet ideológiáját. Másfelől a cikk meg kívánja mutatni, hogy a magyar politikai élet egyedinek tűnő jelenségei mögött alapvető strukturális dilemmák találhatók.

Kiinduló tétele az, hogy a döntő kérdés nem a jobb- vagy baloldaliság, hanem a konzervatív, liberális és szocialista ideológiák háromszögében való elhelyezkedés. Az ötlet, hogy az elmúlt mintegy két évszázad politikai ideológiáit nem két, hanem három dimenzióban kell elhelyezni, nem új. 1989-es könyvében Körösényi András részletesen ismerteti az ezzel kapcsolatos nézeteket.⁵ Cikkem azonban ezt tovább kívánja vinni, amellet érvelve, hogy e felosztás egyben általában fontosabb a jobb- és baloldal közötti különbségtételnél. Hogy ki és mi tartozik a jobb- és baloldalhoz, azt a három alapvető ideológiai nézetrendszer mindenkori egymáshoz való viszonya határozza meg. Minden kompetitív politikai rendszerben a végső küzdelem két fél között zajlik. Emiatt a háromszöget egy egyenesre kell vetíteni, ahol a három közül kettő, többé-kevésbé kényszerű útitársként, ideiglenesen és mindig bizonytalanokodva, összetársul.

Ha ez az érv helytálló, akkor a három politikai ideológiának nagyobb fokú stabilitást kell mutatnia, mint a jobb-bal különbségtételnek – mind az egyének, mind a politikai pártok szintjén. A továbbiakban erre fogunk néhány példát felhozni. A tények többsége közismert, ezért egyelőre az olvasó türelmét kell kérnünk.

A 19. század eleje. Szocialista ideológia még nem létezik; munkások és tömegek már vannak: együtt a liberális polgársággal és értelmiséggel (Közép-Kelet-Európában, kicsit később, a liberális nemességgel), a konzervatívok (a „jobboldal”) ellen.

A 19. század közepe-vége. A jobb- és baloldal különbsége intézményesül, és kiforr a szocialista ideológia. A liberálisok jobbra tolnak, egyre közelebb kerülnek a konzervatívokhoz – anélkül, hogy többségük nézetei megváltoznának. A korábban vitatott liberális nézetek jórésze beépül a valóságba; magától értetődővé válik. Ennek eredményeként Angliában kialakult egy, sokáig szentdernek tartott modell, amit egyfelől Anglia státusza, másfelől a marxizmus szentesített: a konzervatív és liberális pártok egybeolvadtak, a másik póluson pedig immár egyedül maradt a Munkáspárt. Az angol politika sajátos kétdimenzióssága éppen napjainkban szűnik meg a liberális párt

megerősödésével, amely szövetségesként immár inkább a Munkáspárt, mint a konzervatív párt felé fordul.

Az Egyesült Államok sajátos mintát követett. Ott nem alakult ki befolyásos munkáspárt, így a republikánusok megmaradtak hagyományos konzervatív pártnak, a liberális ideológia pedig, ennek következtében, „haladónak”, baloldalinak.

1950–1960-as évek. A marxizmuson alapuló kritikai elmélet döntő támadásra lendül a liberalizmus ellen. Megjelenik Marcuse híres cikke, amelyben Gentile, az ismert olasz filozófus egyedi esetét annak az általános tézisnek a bizonyítására akarta felhasználni, amely szerint a liberalizmus „természetesen” vezet a faszizmus felé.⁶ Hosszú időn át bármely szocialista párt vagy elmélet számára a liberalizmus nem más, mint a kizsákmányolás apológiája.

1970–1980-as évek. Szolzsenyicin, Gulag, a totalitarianizmus-kritika visszatérése – ezúttal a baloldalon. Hayek, Mises, Popper népszerűsége. Majd lassan felbukkan egy új fogalom, amely néhány évtizede még abszurdnak tűnt volna: a baloldali liberális. Ezzel egyidőben a szocialista ideológia felszámolódik.

Az eddigieket két fontos dolog mentén lehet összefoglalni. Egyfelől, a kör bezárult. A liberalizmus Európában a baloldaltól indult el kétszáz éve, és 360 fokos fordulattal visszatért oda. Ez a tény értelmezésre szorul. Másfelől az eddig vázolt kép még kétpólusú. A végpontokat a szocialista és konzervatív pártok jelentik, csak a liberalizmus járt körbe. Azonban a konzervatív és szocialista ideológiák is összekapcsolódhatnak egymással. Ennek legjobb példája a létező szocializmus volt, ahol a hivatalos szocialista ideológia használta mind a konzervatív ideológia, mind az etatista, restriktív konzervatív politikák számos elemét. Így nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek második felétől kezdve a világsajtóban Gorbacsov belső ellenzéke, a kommunista párt keményvonalas tagjai hirtelen jobboldaliként és nem baloldaliként jelentek meg.⁷

Saint-Simon esete mintázza legjobban azt, hogy a szocializmus és konzervativizmus rokonsága nemcsak taktikai kérdés, hanem mély ideológiai-stratégiai háttér is van. A liberális oldalról indulván, annak általa felfedezni vélt hiányosságai miatt, egyszerre vált szocialistává (az utópisztikus szocializmus egyik ismert megalapítójává), és a legkonzervatívabb gondolkodók, De Bonald és De Maistre követőjévé.⁸

Saint-Simon számára ez az átalakulás egzisztenciális élmény, valódi konverzió volt. Esete nem egyedi. Pareto liberális demokratából konzervatív lett, csaknem eljutva a faszizmusig. Michels radikális szocialista aktivistaként indult, és meg sem állt a faszizmusig. Hayek vagy Mises szocialistából lett radikális (konzervatív) liberális. Mindez jelzi egyfelől, hogy a három kategória nem zárja ki egymást, léteznek közöttük átmenetek. De a nézeteket nem egyszerű megváltoztatni, ehhez alapvető „spirituális” élményre van szükség.⁹ Baloldaltól jobboldalivá viszont néha egész könnyen válik az ember. Ligacsov

úgy került a túloldalra, hogy egy árnyalatot sem változtatott nézetein. Csak megváltozott besorolásának alapja. De példa erre az a mód is, ahogy az elmúlt években a főbb magyar pártok többsége (SZDSZ, Fidesz, MDF) „csúszkált” a jobb- és baloldal között, alapvető ideológiai karakterük változtatása nélkül.

Eddig két tézist fogalmaztam meg: egyfelől, hogy a jobb- és baloldal közötti különbségtétel megkérdőjeleződése tény; másfelől, hogy a különbség csupán taktikai, és mögötte a lényegesebb ideológiai ellentétek húzódnak meg. A következő lépés a két állítás összekapcsolása: nemcsak a jobb- és baloldal különbsége válik napjainkban ugyanis kérdéssé, hanem a három ideológia maga is. Erre utal az „ideológia” haláláról régóta tartó vita, amellyel kapcsolatban megismételhetetnénk a korábban már említett érveket; erre utal nemcsak a kommunizmusnak és a marxizmusnak, de egyáltalán a szocializmusnak a kimúlása; de erre utal előbbi elemzésünk eredménye is, mely szerint a liberalizmus mintegy befutotta pályáját a bal- és jobboldal között. Így azzal a meglepő helyzettel találjuk magunkat szemben, hogy a politikai-intellektuális életben mintha visszatért volna a kétszáz évvel ezelőtti idő. Ez epochális változást sejtet, és további elemzést követel meg.

A tisztánlátáshoz a három fő ideológia kezdetét és végét egységben kell tekinteni; szükséges keletkezéstörténetük rövid elemzése. Csupán egy ilyen típusú elemzés tudja azt megmutatni, milyen problémára jöttek válaszul létre ezek az ideológiák; milyen különbséget hoztak létre a valóságban (mi volt az effektív történelmi hatásuk), és végül, a rajtuk való túllépés mennyire jelent visszatérést egy általuk elhagyott úthoz, és mennyire valóban új gondolkozást.

Kezdjük az elemzést két állítással. Egyfelől, a három ideológia nem egyszerre alakult ki, hanem egymás után, jókora időbeli elcsúszással. Másfelől, mind a három egy másik ellentételezéseként jött létre.

Ez nyilvánvaló paradoxon. Az elemzés célja az ellentmondás feloldása, mindkét állítás érvényességének fenntartása mellett. A paradoxon nem öncél, hanem a modern politika legalapvetőbb jellemzőjét fogalmazza meg: azt, hogy mindhárom modern politikai ideológia lényegét tekintve reaktív, és nem aktív.

Az időbeli elcsúszást könnyű megmutatni. A liberális ideológiarendszer a 17. század vége és a 19. század eleje között alakult ki (Locke, a francia és a skót felvilágosodás, a fiziokraták és a brit politikai gazdaságtan, a német idealista filozófia kezdetei). A konzervatív gondolatkör különböző ágai a 18. század és a 19. század vége között jöttek létre (Burke, De Bonald, De Maistre, romantika, szociáldarwinizmus, tömegpszichológia, fajelmélet). A szocializmus kifejlődése közismert módon a 19. század közepe és a 20. század eleje közé esik.

Azt sem nehéz bizonyítani, hogy mindhárom ideológia egymással vitatkozva jött létre. A liberalizmus fő ellenfele az abszolutista állam

volt mint magától értetődő, uralkodó, így ideológiaként még nem kialakult konzervativizmus. A konzervatív ideológia is reaktív módon, a liberalizmus és a francia forradalom ellenpontjaként jött létre, mint a régi rendszerhez való visszatérés ideológiája; olyan eszmerendszerként, amely igyekezett védelmezni a múltat, a szokásokat, az államot, az erkölcsöt mint a gazdasági és jogi individualizmus által veszélyeztetett értékeket. Végül, ahogy az ismét csak jól ismert, a szocializmus a liberalizmust tagadva fogalmazódott meg.

Sikerült tehát egy különös politikai-ideológiai kört feltérképeznünk, amely egyszerre rekurzív és szimultán; amelyben a lépések szigorúan egymásra épülnek, mégis kivétel nélkül mindegyik pusztán az előzőre reagál. Ez csak akkor lehetséges, ha a körnek van egy közös alapja. Ez az alap létezik: az abszolutizmus kora, azok a társadalmi fegyelmet, összetartást, rendet erősítő, az állam építésére létrehozott mechanizmusok, eljárások, technikák és intézmények, amelyek Európában a 16–18. század során épültek be a társadalom testébe.¹⁰ Ezek a módszerek azok, amelyek ellen a liberális ideológia létrejött; ez az az elnyomó hatalom, amit a köznép számára a Bastille megtestesített. Az emberi jogok védelme, az abszolutizmus, a rendőrállam ellen való harc a liberalizmus örök, mitikus, archetipikus pillanata. Sikere attól függ, hogy léteznek-e olyan hatalmak, amelyeket elnyomónak és zsarnoknak lehet nyilvánítani. A diskurzus azonban akkor sem változik, ha a helyzet egészen más típusú elemzést követelne meg – Hayek például ugyanúgy ír a nyugati jóléti államról, mint a bolsevizmusról. Ekkor válik nyilvánvalóvá a liberális elemzés képtelensége arra, hogy saját korlátait észrevegye, hogy meglássa, nemcsak negatív, de pozitív módon is milyen erősen épül a liberalizmus az abszolutizmusra. Hiszen a liberalizmus nem pusztán az abszolutizmus tagadása, de csak ott számíthat sikerre, csak ott vezethet az egyének önmozgása társadalmi optimumhoz, ahol már lezajlott a társadalmat és egyéni viselkedést egyaránt megformáló civilizációs folyamat.

Épp ezen eljárások és intézmények – a rend, a törvényesség, a rendőrség, a morális fegyelem – védelme az, amit minden konzervatív párt és mozgalom célul tűz maga elé. A modern konzervativizmus azonban nem ismeri a liberalizmusnál jobban magát. Nem veszi észre, hogy nem örök, hagyományos értékeket tart maga előtt ideálként, hanem csupán annak az abszolutista állam által magáévá tett, reprodukált, és így belülről kiürült változatát; elfelejti azt a nyilvánvaló igazságot, hogy a legfontosabb értékek – a család, az erkölcs, a lelkiismeret, az önmagunkkal és másokkal törődés – definíció szerint nem válhatnak egy politikai szervezet vagy kampányok játékszereivé.

Végül, a szocializmus szintén csupán védekezni akar, a szegények, elnyomottak, elesettek érdekeit karolva fel – s nem veszi észre azt a nyilvánvaló abszurditást, hogy egy ilyen jellegű mozgalomnak eleve nem lehetnek uralkodó szándékai, hiszen egy, a népesség alsóbb részeiből kiinduló, arra épülő mozgalomnak nem lehet építő kormányzási filozófiája. Nem véletlen így, hogy ahol szocialista vagy kommu-

nista párt eddig hatalomra jutott, az nem tudott mást csinálni, mint disztribúciós kiegészítésekkel egy alapvetően liberális rend mellett dönteni, vagy újjáépíteni, még elnyomóbb formában, az abszolutista államgépezet erőszakszervezeteit.

Azt tehát, hogy a három ideológia egymás után, mégis egymással vitatkozva jött létre, közös alapjuk okozza, az európai történelem kulcsfontosságú „abszolutista pillanata”. Ezt szünteti meg, megőrizve, a liberalizmus; ezt vágyja vissza a modern konzervativizmus szélsőséges esete, a fasizmus; ennek valóságát építi újra, ha másra is vágyik, a szocializmus szélsőséges esete, a kommunizmus. Nem magyaráztuk azonban meg azt, hogy mi okozta ezt a pillanatot, és hogy ennek mi a jelentősége napjaink politikáját tekintve.

Az abszolutizmus nem a történelem ördögi fintora, hanem egy meghatározott történelmi pillanatban hozott válasz. E pillanat: a 15–16. század kaotikus körülményei; Huizinga szavaival: a középkor válsága; Hamvas Béla vagy Patočka megfogalmazásában: Európa megszűnése.¹¹ Erre érdemes figyelni: Kelet-Európa két legjelentősebb és legönállóbb gondolkodójának egymástól független, de egybehangzó véleménye szerint a 16. században Európa mint egység megszűnt létezni. Ami létrejött helyette, az az egymással versengő abszolutista (később: nemzet-) államok rendszere. Nem Európa.

A probléma valóságához, a káosz mélységéhez nem férhet kétség.¹² A rend fölbomlott, az egyén és közösség közti kapcsolatok széttörtöztek, a káoszban minden szabaddá vált a korlátot vesztett hatalmasságok előtt, és destruktív, nihilista ideológiák ütötték fel a fejüket (vallási fanatizmus, parasztlázadások, állandósult civil- és vallásháborúk). Erre a káoszra jött létre, kettős válaszként, az abszolutizmus és a protestantizmus.

A protestantizmus, főleg annak kálvinista változata, az egyén megdolgozására, átalakítására, belső felépítésére helyezte a hangsúlyt, és az így felépített, szigorú belső fegyelmet követő egyénre akarta építeni az új közösséget. Az abszolutizmus viszont közvetlenül a közösséget vette célba, a külső keretet, az intézményeket akarta újjáépíteni, egyfelől a központ megerősítése, másfelől pedig a központ – és annak reprezentációi – iránti feltétlen engedelmesség kiépítése révén.

A két válasz egymással összeegyeztethetetlen volt.¹³ A protestáns etika követői számára elfogadhatatlan volt az abszolút államnak való alárendelődés; az állam számára pedig tűrhetetlenek voltak a nem hajló egyének. Mindkét válasz sikeres volt, a középkor felbomlásának kaotikus viszonyai megszűntek. De ezért komoly árat kellett fizetni. Mindkettő ugyanis, bár eltérő értelemben, de totális alávetést követelt meg. Mivel egy káoszra, egy felbomló világ életérzésére adott válaszok voltak, így egyik sem vehette adottnak az emberi élet legalapvetőbb kereteit sem; egyikük sem bízhatott az emberek józanságában, ítélőerejében.¹⁴

Az abszolutista állam külső fenyegetés maradt; megnyugtatóbb, mint a korábbi káosz, de állandósultsága miatt annál nyomasztóbb – még ha az egyén belső világát az állam függetlenül hagyta is. A protestantizmus védelmet nyújtott az állam és a káosz fenyegetése ellen, még közösséget is adott – de csak az egyén teljes, merev, egysíkú transzformálása révén.

Mindezt másképpen úgy lehet megfogalmazni, hogy a hatékony megoldás legnagyobb ára a törés traumájának abszolutizálása volt.¹⁵ Ezzel lehetetlenné vált az emberi élet normális menetéhez, ebből következően a múlthoz, a hagyományhoz való egészséges viszony. Mivel a középkor kaotikus körülmények között, rendkívüli sebeket hagyva bomlott fel, nem lassú, organikus folyamat eredményeként, így nem egy fejlődés lépcsőfokai következtek belőle, amelyek mindig a korábbiakra, azok elismerésére épülnek, hanem a korábbi világnak, az élet addigi menetének, a hagyomány egész rendszerének teljes elvetése. Olyan új világ felépítése kezdődött el, ahol a traumatikus élmény, a 15–16. század káosza többé nem következhet be – azon az áron, hogy a mindennapi élet normális értékei, úgy tűnik, egyszer s mindenkorra alárendelődtek a káosz elkerülése mentalitásának. Ebből érthető az a gyakori modern életérzés, hogy napjainkban nem béke van, hanem a béke és háború sajátos egyvelege (Heidegger); hogy az életet helyettesítette a túlélés.

Ami a 18–19. századokban, újabb földmozgásként, lezajlott, az a két, addig egymást kizáró megoldás összekapcsolódása és egymásra-épülése. Ez az „állam” és a „piac” dialektikájának az alapja. A liberális államé, amely tiszteletben tartja a gazdasági életbe épült protestáns magatartásformát, és a szélesebb közösség, a „gazdasági létté” alakult állam-polícia iránt nyitottá vált protestáns etikáé.¹⁶ Ez az „összekapcsolódás” valójában rendkívüli robbanás, kislülés volt, ahol az abszolutista állam, illetve a protestantizmus által két évszázadon keresztül visszafogott, elfojtott, elnyomott energiák egyszerre felcsaptak – hogy aztán, a robbanás elmúltával, beépülhessenek azokba a immár pusztá formává merevült, így jól használható, bár veszedelmesen rutinizált formákba és technikákba, amelyek az elmúlt századokban még túl közel voltak az egyén belső világához és a mindennapi élet legapróbb részleteihez. Kialakult az új rend, ahol a liberalizmus még a válság kirobbantásának, az elviselhetetlen nyomás és feszültség felszámolásának, a lazításnak a filozófiáját képviselte – adottnak véve a már kialakult és az egyénekbe beépült rendet; a konzervativizmus viszont a liberalizmus győzelmére, a robbanásra, a forradalomra adott reakciót jelentette, a 16. század válságának visszakisértő archetipikus képével együtt – de immár képtelen lévén arra, hogy korábbra is visszalásson, és a kontinuitást valóban felfogja. Végül, ebbe a dichotómiába illeszkedett bele a szocializmus, ahol már nem a rend egésze volt a kérdés, hanem a társadalom egészén belüli differenciák, a „social problem” váltak a kulcskérdéssé, a ki- és lemaradók segítése a megoldandó feladattá.

A szabadság és a rend, az egyén és a közösség, a piac és az állam ellenpontjai feszítik fel a liberális és konzervatív ideológiák szembe-helyezkedését, ahol a szocialista ideológia mindig felteszi azt a mindig jogos, de mindig csupán részleges kérdést, hogy „kinek a szabadsága?”, „kinek a rendje?”. Ez az a kétdimenziós, három pólusú játéktér, amelyben a modern politika lejátszódik úgy, hogy a jobb- és a baloldal kettészedi, egy vonalra képezi le a túlzottan bonyolult alapképletet aszerint, hogy a három pólusból éppen melyik a fontosabb vagy az elhanyagolható. Ebben foglalható össze, elemzésünkbe helyezve, a három alapideológia ismert különbsége. Elemzésünk azonban azt is kimutatta, hogy e különbségek egy közös dimenzió mentén helyezhetők el, amit az abszolutista korszakhoz, annak tartós hatásához való ambivalens viszony, és az ebből adódó önfélreértés jellemez. Ez az az önfélreértés, ami az utóbbi évtizedek (Nietzschehez és Weberhez kapcsolódó) újító megközelítéseiben napvilágra került, és alapvetően átforgatta nem pusztán a modern kor önmagáról alkotott képét, önértelmezését (ez a szociológia problémája), hanem egyben a politikai cselekvés lehetőségét (ez már politológiai kérdés).

A törésvonalak azért váltak láthatóvá, azért veszett el a hit a három ideológiában – fejlett országokban többé-kevésbé egyszerre –, mivel az ellenségkép, amely mindhárom létrejöttét motiválta, elvesztette mozgósító erejét. Az erkölcs és a rend teljes felbomlása Nyugat-Európában a liberális vagy szocialista doktrínák hatására nem következett be, ahogy a konzervatívok hitték, és ennek esélye ma kisebb, mint valaha. Az alapvető emberi szabadságjogokat sem fenyegeti komoly veszély. A szegénység, elesettség, munkanélküliség pedig továbbra is problémát jelen ugyan, de kezelésére, egyhítésére számos megoldás alakult ki. A szocialista politizálást (*socialist politics*) a társadalompolitika (*social policy*) váltotta fel. Mindennek eredményeként a három fő ideológia ma már nem ad azonosságtudatot. Az az egyszerű, évtizedeken át számtalanszor megismert kijelentés, hogy „szocialista vagyok”, „konzervatív vagyok”, „liberális vagyok”, ma a fejlett országokban gyakorlatilag kimondhatatlanná vált.

Az abszolutizmus kérdésköre azonban tovább terjed a három ideológia megkérdőjeleződésénél, látens hatásai következtében. Elér magához a politikához. Hiszen az, amit mi politikának ismerünk, a politika szférájának függetlensége, a kormányzás tudományának megalapozása, maga a „politika” szó – mind az abszolutizmus korából származnak.¹⁷

A modern politika fejlődéstörténetének három döntő pillanata van – az abszolutista pillanat, a politika megszületése; a forradalmi pillanat, a politika demokratizálása projektumának kezdete; és végül napjaink nehezen meghatározható pillanata, a demokratizálódás befejeződése, és ezzel a politika megszűnése. Mindhárom pillanat valóssággá válása a különböző országokban eltérő mértékben és bonyolult kölcsönhatásokban ment végbe, de ez a lényegesen nem változtat.

A politika heroikus kora a modern kor kezdete, a forradalmak kora. Ekkor váltak a tömegek érdekeltté, és mozgósították őket a politika érdekében; innen indul a demokratizálódás kalandja. Ez azonban nem volt teljesen szabad kaland. Forгатókönyve már meg volt írva. Ez az abszolutizmus kora két nagy felfedezésének, az államnak és a protestáns-kapitalista gazdasági etikának az egymásra építése volt.¹⁸ Az akció valóban forradalmi volt, mind a tett végrehajtása, mind a mindennapok átalakítása, mind pedig az intellektuális alkotás szintjén. De az összekapcsolás aktusán nem terjed túl; problémája ez által határolódott be. Ez magyarázza, hogy mindhárom ideológia olyan nyira reaktív, újításképtelen. Ahogy e nagy pillanat a vezető országokban elmúlt, ahogy a gazdasági etika és az állam, az egyéni érdek és a közjó egymásba kapcsolódtak, a politika szerepét veszítette, és csupán befelé mint a gazdasági elosztások korrupció által állandóan fenyegetett felülvizsgálója, kifelé pedig mint a nemzetközi kapcsolatok elrendezője szerepel, immár mindennemű mozgósító hatás nélkül.

Az állam és a gazdasági etika összekapcsolódása mindkettő addigi racionalitását átformálta – sőt, mint „a” racionalitás jelenítődik meg. A gazdasági élet átalakult a racionális ember, a homo oeconomicus tevékenységterévé, míg a közgazdaságtan egyszerűen a racionális várakozások és döntések elemzésével foglalkozik. Ugyanilyen módon alakul át apránként a politika is a racionális döntések területévé. Ennek legjobb jele az a magyarul nehezen visszaadható folyamat, ahogyan a „politika” egyre inkább „policy-making”-é, racionális döntéshozattalá válik – követve, a szociológiával együtt, a közgazdaságtan útját.

Mindezen folyamatokat közös névvel a „stratifikáció” folyamatként írhatjuk le. A modern világot teljes mélységben át- és átszövik a hatalmi viszonyok – nem egyszerűen abban az értelemben, hogy elkerülhetetlenül elidegenedett bürokráciák, apparátusok s áruviszonyok vesznek körül minket, hanem sokkal inkább úgy, hogy minden emberi kapcsolat, az életvezetés, a gondolkodás egésze „stratifikálódik”. Minden cselekedet, esemény, tett átfogó stratégiák részévé alakul át, aminek középpontjában nem egy politikai mozgalom vagy egy szűk klikk áll, hanem a stratifikáció révén szubjektívalódott egyén.¹⁹ Az instrumentális ész kritikája részleges, félrevezető, csak úgy, mint „a” racionalitás elítélése; éppoly unalmasak és naivak, mint ellenkezőjük, a liberális individualizmus, amely az ember felszabadítását és az univerzális ész uralmát sejtí itt. A stratifikáció az a gondolkodásmód, amely az élet egészét, annak minden mozzanatát egyazon egy értékben, végösszegben kifejezhető játék részének tekinti; az élet minden mozzanata e kalkuláció része lesz – e kalkulációé, amelynek alanya nem egyszerűen az állam, az uralkodó osztály, a kevesek, hanem a modern demokrácia szellemének megfelelően: mindenki, egyenként.

Innen érthető meg végül a politikai ideológiák mai, valódi krízisének a tétje is. Manapság nem egyszerűen a szocializmus van válságban, de többé-kevésbé minden politikai ideológia. Egyedül a létező

politikai ideológiákkal és erővel való *leszámolás* kelt izgalmat és mozgósít, akár Angliáról, Olaszországról, vagy Kelet-Európáról legyen szó. De ez a pusztán destruktív hangulat rövidéletű és kevésbé hatékony. Megoldást nem ad. A politikai ideológiák régóta tartó válsága és mai, csaknem teljes hitelvesztése mögül egyre inkább kibukkan a döntő probléma: a mindennapi élet és a közélet együttes strategifikációja, és ennek hitelvesztése. Erre az alapvető, átfogó problémára pedig egyik létező fő ideológia sem tud választ adni – sőt, igazából nem érti a problémát magát sem.

Elemzésünk célja éppen ez, az eredeti probléma, a problematizáció feltárása volt. Csak ily módon lehetséges az, hogy ne a „racionalizmust” mint olyat ítéljük el, vagy a modern racionalitás perverz jellegét, az igaz úttól való letérést tárjuk fel, hanem kimutassuk egyfelől a racionalitás sajátosságát, másfelől azt a módot, ahogy ez egy konkrét helyzetre adott sikeres válasz volt, végül pedig megértsük azt, hogy napjainkban e válasz-stratégia miért válik feleslegessé, éppen sikere miatt. Ez az önfelszámolódás minden reaktív tett sorsa: nemcsak a kudarc esetén szűnik meg az értelme, hanem ugyanilyen felesleges lesz akkor is, ha sikerrel járt.

A mai válság lényege nem egyszerűen az, hogy a modern kor eleve egy válságra, a középkor, vagyis az európai kultúra felbomlására adott válaszként jött létre. Hanem inkább az, hogy noha e válaszok végső soron sikeresek voltak, sohasem tudtak elszakadni az eredeti traumától; nem tudtak visszatérni az élet természetes menetéhez. Állandósítottak egyfajta paranoid életérzést, ami, két végpontként, vagy az egyéni élet feletti kontroll teljes feladásához és különböző állami és magán bürokráciákban való feloldódásához, vagy az életvezetés (*Lebensführung*) strategifikációjához vezetett.²⁰ Az egyetlen kiút az eredeti élmény megértésében és a következmények levonásában rejlik. Nem érdemes tovább előre menekülni, hiszen már senki nem üldöz. Értelmet adó újdonságot nem egy soha nem hallott politikai ideológia fog jelenteni, vagy egy újabb szenvedő kisebbség zászlajának a felvállalása, bármilyen valós vagy vélt sérelmek húzódnak is meg emögött. Kiutat csupán az adhat, ha levonjuk a következményeket abból, hogy Európa felbomlásának nagy traumája végképp lezajlott, ennek következményei kifutották útjukat, és a rend felbomlásának megelőzésére, a túlélésre, a képzelt és valós veszélyek elleni védekezésre épülő, reaktív magatartásformák érvényessége lejárt. Másképp kell élni – ehhez pedig a politika csak önmaga megszüntetésével segít hozzá, ahol politikusok helyett racionális „*policy-maker*”-ek hoznak döntéseket azokban a szűk körű kérdésekben, amelyekben ilyen jellegű beavatkozásra szükség lesz. Ez azonban a mindennapi élet elenyésző részét jelenti egy olyan világban, amely végre megszabadul a 16. század traumája alól.

E kérdés Kelet-Európában is érvénnyel bír. Több szempontból is. Egyfelől, mivel e trauma éppen most éled újra. 16. századi viszonyok

most érnek vissza Boszniában, Grúziában, és esetleg más helyeken.²¹ Másfelől, mivel a kommunizmus (és egyáltalán a 20. századi totalitarizmus) nem volt más, mint az abszolutista rendőrállam sajátos, modern technikákkal felszerelt újjáélesztése, így tartós hatásainak elemzéséhez a mai nyugati abszolutizmus-elemzések kulcsokat adnak. Továbbá, mivel a nyugati helyzet mindig alapvetően befolyásolja a világ más részeinek hangulatát, érzéseit, gondolkodását, mégha az alapproblémák sokszor egészen mások is.

Ahogy más ez Magyarországon: a politikai rendszer létrehozása, nem automatizálódása. A kvázi-abszolutista élmény (*experience*) közelsége miatt a sajátosság nem a három fő politikai ideológia felbomlása, hanem meghatározó szerepe. A magyar politikai pártok hézagmentesen elhelyezhetők a három pólus mentén, és bal- vagy jobboldalra való leképezésük is jól értelmezhető innen. Ez egybeesik az ideológia és a politika megkérdőjeleződésével a fejlett országokban, ami sajátos, nehezen értelmezhető perspektívát ad a kelet-európai fejleményeknek. Nagyrészt ez okozza, hogy akár a fogalmak és életérzések közvetlen cseréje, akár a saját élmények kiindulópontnak vétele és egyetemesként kezelése sokszor nem a megértést segíti, csak a zavart növeli.

Hátra van még egy félbehagyott kérdés tisztázása: van-e a magyar politikának egyéb sajátossága? Számít-e az népi–urbánus ellentét, vagy ez csupán a múlt kísértete, amitől meg kell szabadulni, és még az említésétől is tartózkodni kell? E kérdés megválaszolása szükséges a problémakör lezárásához.

Felfogásom szerint az ellentét nemcsak valós, de nem is szégyelni való. A döntő pont, hogy Magyarország, Kelet-Európa, sőt minden alulfejlett ország és régió esetében nem csupán a nyugati gondolatok és képek egyidejű hatásáról vagy a gazdasági és politikai hatalom külső súlyáról van szó. Emellett a fejlett országok léte belpolitikai tényezővé válik. Ugyanis, hiába szuverén minden ország, hiába függenek a politikusok közvetlenül csupán saját választóiktól, számos úton a vezető politikusok, az egész politikai és értelmiségi vezető réteg sokszálú kapcsolatban állnak a fejlett világ különböző köreivel, egészével. Ez nemcsak a tényleges ismeretéseket jelenti, hanem azt a módot is, ahogy minden belföldi politikus tevékenysége a világ közvéleménye elé kerül, ott valamilyen módon megméretik, és ennek komoly visszahatása van nemcsak az adott politikus karrierjére, de az egész ország megítélésére. A tényleges kapcsolat nemcsak tény, de érték is. Enélkül egy szegényebb ország még elszigeteltebb, elszakadtabb, elárvultabb lenne.

Mindez a következő dilemmához vezet. Minden politikai párt, mozgalom, egyáltalán, minden értelmiségi számára adódik az az egzisztenciális kérdés, hogy tevékenysége során a hangsúlyt a nemzetközi kapcsolatokra, a világ egészének megítélésére vagy saját, szűkebb világára helyezi. Ez nem azonos a népi–urbánus különbségtétellel, de mai fontosságának meghatározó strukturális dimenziója.

Ilyen értelemben pedig az ellentét továbbélése nemcsak valós, de felszámolhatatlan.²² A jobb- és baloldalra osztódás ekkor nem egyszerűen a három ideológia metszetét jelenti, hanem emellett még a népi és urbánus dimenzió behozatalát. Ez a politikai képet bonyolíthatja ugyan, de szerencsés körülmények között hozzájárulhat egy kis, viszonylag lemaradt ország sajátos problémáinak megoldásához azzal, hogy a „nép” és „urbánus” elemek kapcsolatot jelenthetnek a különböző ideológiai táborok között. Ilyen módon egyszerre tartható fenn a politikai rendszer pluralitása, a demokrácia alapfeltétele, és a különböző irányzatok közötti párbeszéd, ami a valós közös érdekek megfogalmazásához szükséges.²³

A valóság, tudjuk, más. Ennek fő oka azonban nem a népi–urbánus ellentét – strukturálisan elkerülhetetlen – léte, hanem ismét egy mélyebb közös dimenzió, amely mindkét oldal mai sajátosságait meghatározza. Ez pedig az, hogy nem két elit áll egymással szemben, hanem két kvázi-elit. A posztkommunista rendszereknek ugyanis egyik legfontosabb, de eddig meg nem értett jellemvonása, hogy hiányzik belőlük az elit. Az ok nyilvánvaló: a bolsevizmus egyik legelső és legsikeresebb akciója a létező elit teljes, különbségtétel nélküli felszámolása volt.²⁴ Az elit tönkretétele odáig ment, hogy a kommunista párt még saját elitjét is felszámolta. Ezzel azonban, önpusztító módon, hosszú távra lehetetlenné tette a társadalom egészséges működését, sőt, regenerációs képességét – hiszen elit nélkül, kiválóság, kiemelkedés nélkül megszűnik az értékátadó mechanizmus, teljessé válik a nivelláció és a nihilizmus. Ugyan évek, évtizedek múltán e rendszerben is, egyfajta kiválasztódás „természeti” törvényeit követve, kialakultak különbségek, de elit ebből nem lett. Hiányzott belőle, a folytonosság elvesztése miatt, a magabiztosság, a kiemelkedőség tudata, egymás elismerése, az egymás iránti, klikken túllépő szolidaritás – mindazok az erények, amelyeket Bibó az elit döntő sajátosságai közé sorolt.²⁵

A probléma nem a népi–urbánus ellentét léte – ez strukturális jellemvonás –, hanem az ellentét megjelenési formája. A gond nem az, hogy két elit van, hanem az, hogy egy sincs. A kelet-európai politikai és társadalmi helyzet, a posztkommunizmus igazi sajátossága, történelmi egyedülállása ebben rejlik. Innen pedig nem egyszerű kiutat találni – ahogy azt például a helyzetet ebben az értelemben jól diagnosztizáló Antall József törek véseinek teljes félresiklása és kudarc jelzi.²⁶

E cikk, a weberi „megértés” módszertanát követve, arra a kérdésre keresett választ, hogy mi a jelentése a politikai bal- és jobboldal hosszú időn adottnak vett kategóriái megkérdőjeleződésének. Amellett érvelt, hogy a jobb- és baloldal taktikai megkülönböztetése mögött a három modern politikai ideológia, a konzervativizmus, a liberalizmus, és a szocializmus stratégiai különbsége húzódik meg. Az „ideológia alkonynának” a tézise azonban önmagában nem elégséges. Emögött kimu-

tatható az is, hogy napjainkban maga a modern „politika” fogalma kérdőjeleződik meg, tere szűkül be, az egyéneken belül és kívül egyaránt, egyfelől a racionális döntéshozatal (policy making) kifejlődése révén, másfelől annak következtében, hogy azon problémaegyüttes súlya, amelyre válaszul a *modern politika* – különböző formáiban – létrejött, alapvetően lecsökkent. A politikában való hit elvesztése, *mutatis mutandis*, analóg a 19. század tragikus dilemmájával, amit legjobban Nietzsche fogalmazott meg az „Isten halála” tételével.

JEGYZETEK

¹ Lásd Körösi András 1993.

² Lásd David Selbourn, John Keane és Steven Lukes írásait a *Times Literary Supplement*-ben, továbbá Flacks 1993.

³ E változásokat, az egyik legélesebb szemű megfigyelő optikáján keresztül, jól mutatják be Eribon (1991) és Macey (1993) könyvei.

⁴ Így például 1992-es, a magyar politikai rendszer választóvonalait elemző cikkében Körösi nem is tér ki a népi–urbánus ellentétre.

⁵ Körösi 1989. Ennek alkalmazásához a kelet-európai pártrendszerekre lásd Kitschelt 1991.

⁶ Lásd Marcuse 1967.

⁷ Érdekes lenne például végigkövetni, hogy mely naptól fogva nevezték Ligacsóvt a jobb-, és nem a baloldal emberének.

⁸ Lásd Ludassy Mária 1984.

⁹ Ennek általánosabb érvénye van, jelzi a modern politika és a vallás közötti szoros és ambivalens kapcsolatot. A szociológia három fő „alapító atyja”, Pareto, Weber és Durkheim egyébként egyértelműen abban, hogy a társadalmi jelenségek, az alapvető kognitív kategóriáktól kezdve, a valláson alapulnak.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd Philippe Ariès 1987; Norbert Elias 1987; Michel Foucault 1990a; Albert O. Hirschman 1977; és Gerhard Destreich 1982.

¹¹ Lásd Johan Huizinga 1982; Hamvas Béla 1992: 134; Jan Patočka 1981: 93; 1983: 79, 99, és 236; és 1990.

¹² A kor mindennapjairól a korábban említettek mellett lásd még Jacob Burckhardt 1978; Natalie Z. Davis 1975; R. Po-Chia Hsia 1989; és Jean Delumeau 1978.

¹³ Az abszolutizmusról és a protestáns etikáról lásd Hintze híres cikkét (1975).

¹⁴ A policia és a józan, bölcs, óvatos magatartás (*prudentia*) összekapcsolódására lásd Gerhard Oestreich *Police and Prudentia civilis in the seventeenth century*. In: Oestreich 1982. Ez ma leginkább abban mutatkozik meg, hogy az „emberismeret” képessége, amely évszázadokon át a mindennapi élet alapkategóriája volt, napjainkban a bűnözők és rendőrök szakmai tudásává vált.

¹⁵ Ez legjobban Locke *tabula rasa* ötletén látszik.

¹⁶ Erről lásd Denis Meuret 1988. A legjobb példa a döntő különbségre Adam Smith két releváns műve, a *Lectures on Jurisprudence* és a *Wealth of the Nations* között. Az előbbiben a közgazdasági kérdések, az abszolutizmus korának megfelelően, a policia harmadik alterületét jelentik; az utóbbiban viszont, a liberális paradigmának megfelelően, a policia már csak az ötödik könyv részeként kap helyet. Skóciában, Angliával ellentétben, létezett kontinentális típusú policia.

¹⁷ A politika „függetlenségi nyilatkozatára” lásd Marchiavelli *Fejedelmét*; a politika és az államérdek kapcsolatára lásd Maurizio Viroli 1992; az etimológiai szótárak pedig a „politika” szó mai használatát arra a 17. századi francia reformer mozgalomra vezetik vissza, amely magának a „Les Politiques” nevet adta.

¹⁸ Erről lásd Rosanvallon 1985.

¹⁹ E fogalom Foucault késői írásaira épül (lásd főleg 1990b; 1991). Azt írja le, ahogy a modern racionális egyén kialakulásában két mozzanat szinte szétválaszthatatlanul egybeépült: a tudatos cselekvés, a reflexió pusztán ténye, és az, hogy ez az „öntudatra ébredés” történelmileg egybeesett egy ellenséges világban való túlélés követelményeivel. Emiatt a modern egyén „racionálitáson” elszigetelt egyéni életstratégiák kialakítását és megvalósítását érti, amely értékbenő (nihilista). Ennek figyelmen kívül hagyása a valódi egyéniség és közösség összetartozásának elfelejtéséhez vezet, és olyan álvitákhoz, mint az angolszász filozófiában napjainkban zajló liberális–kommunitárius vita. E ponton egyébként nemcsak Foucault és Weber rokonsága mutatható ki, de érdekes lenne a Simmel nézeteivel, főleg *A pénz filozófiájával* való összevetés.

²⁰ Weber e kulcsfogalmáról lásd Hennis 1988.

²¹ *Pontosan* a 16. század viszonyai kísértének, és nem egyszerűen „háború” vagy „konfliktus” zajlik. A rend teljes felbomlása, és az egész folyamat öngerjesztő jellege figyelhető meg, ahol minden résztvevő pontosan tudja ráadásul, hogy a 16. század visszahozatala napjainkban teljesen értelmetlen, mégis vaslogikát követ.

²² A politika, sőt az egész értelmiségi élet hasonló megosztottsága figyelhető meg Lengyelországban és Bulgáriában is.

²³ Gazdaságilag és politikailag alulfejlett országok esetében különösen nem lehetséges csupán az egyéni érdekek harmóniájára hagyatkozni a közjó megvalósításáért.

²⁴ Ezt sokan sokáig félreértették, azt hívnék, hogy számít az, hogy valaki 1945 előtt a németekkel volt-e, vagy ellenük; fasiszta volt-e, liberális vagy szociáldemokrata. Ez számított 1945–1946-ban, de nem számított később.

²⁵ Lásd Bibó István 1986. A tanulmány 1942-ben fródott.

²⁶ Antall József 1989-ben a teljes ismeretlenségből és kívülállásból hónapok alatt került az ország élére. Még ellenfelei többsége számára is nyilvánvaló volt, hogy ő az egyetlen igazi elitpolitikus. Teljes kudarcának két oka volt. Az egyik a személye. Egy valódi elitben nem lett volna első-, csak másodvonalbeli politikus; hiányzott belőle az energia, a mozgósítóképesség, a karizma. Személyében csak megjelenítette egy más világ képét, ahol a dolgok a helyükön vannak, de azt nem volt képes létrehozni. A másik a körülmények. Egyfelől rajta kívül még harmadvonalbeli politikus is kevés akadt, főleg az általa vezetett pártban; másfelől nem kapta meg azt a támogatást az értelmiségtől, amire szüksége lett volna. Az értelmiség jókora része hamar rájött, hogy saját maga is csak a volt rendszer produktuma. Így inkább beletörődött ebbe, és az önmagán túllépés helyett inkább kibékült a szocialistákkal. Az értelmiség másképp vélekedő kisebbsége a harci árkok gyors és otromba kiásása miatt hamarosan kiszorult a pályáról.

HIVATKOZÁSOK

Ariés, P. 1987. *Gyermek, halál, család*. Gondolat

Bibó István 1986. *Elit és szociális érzék*.

In: *Válogatott Tanulmányok*. I. kötet, Magvető

Burckhardt, J. 1978. *A reneszánsz Itáliában*. Képzőművészeti

Davis, N. 1975. *Society and Culture in Early Modern France*. Duckworth

Delumeau, J. 1978. *La peur en Occident, XIV-XVIII. siècles: une cité assiégée*. Fayard

Elias, N. 1987. *A civilizáció folyamata*. Gondolat

Eribon, D. 1991. *Michel Foucault*. Harvard University Press

- Flacks, R. 1993. The Party's Over – So What is To Be Done?
In: *Social Research*, 3.
- Foucault, M. 1990a *Felügyelet és büntetés*. Gondolat
- 1990b Miért tanulmányozzuk a hatalmat? I–II: *Polisz*, 2-3.
- 1991. *Omnes et singulatim* (Mindenkít és egyenként is): A politikai ész kritikája felé. In: Szokolczai Árpád (szerk.) *A modernség politikai-filozófiai dilemmái. Michel Foucault írásaiából*. Budapest
- Hamvas Béla 1992. *Patmosz I. Életünk*
- Hennis, W. 1988. *Max Weber: Essays in Reconstruction*. Allen & Unwin
- Hintze, O. 1975. Calvinism and Raison D'Etat in Early Seventeenth-Century Brandenburg. In: Felix Gilbert (szerk.) *The Historical Essays of Otto Hintze*. Oxford University Press
- Hirschman, A. 1977. *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*. Princeton University Press
- Hsia, R. Po-Chia 1989. *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750*. Routledge
- Huizinga, J. 1982. *A középkor alkonya*. Helikon
- Kitschelt, H. 1991. The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics and Society*, 1
- Körösényi András 1989. *Liberális vagy konzervatív korszakváltás?* Magvető
- 1992. Stable or Fragile Democracy? Political Cleavages and Party System in Hungary. In: Szoboszlai György (szerk.) *Flying Blind. Emerging Democracies in East Central Europe*. Budapest
- 1993. Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Ludassy Mária 1984. *A trón, az oltár és az emberi jogok*. Magvető
- Macey, D. 1993. *The Lives of Michel Foucault*. Hutchinson
- Marcuse, H. 1967. *Negations*. Beacon
- Meuret, D. 1988. A Political Genealogy of Political Economy. *Economy and Society*, 2.
- Oestreich, G. 1982. *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge University Press
- Patočka, J. 1981. *Essais hérétiques sur la philosophie de l'histoire*. Verdier
- 1983. *Platon et l'Europe*. Verdier
- 1990. Les fondements spirituels de la vie contemporaine. In: *Liberté et sacrifice*. Millon
- Rosanvallon, P. 1985. *Le moment Guizot*. Gallimard
- Viroli, M. 1992. The Revolution in the Concept of Politics. *Political Theory*, 3.